

**Др Василије Драгосављевић**  
научни сарадник  
Историјски институт Београд  
v.dragosavljevic@yahoo.com

## **КОСТА СТОЈАНОВИЋ (1867–1921): ИЗМЕЂУ НАУКЕ И ПОЛИТИКЕ**

**АПСТРАКТ:** Личност Косте Стојановића (1867–1921) научника, универзитетског професора, министра и креатора економске стратегије, захваљујући којој је Србија однела победу у Царинском рату, представља недовољно обрађену тему у српској историографији. У овом раду приказано је деловање Стојановића као научника, политичара и економског мислиоца, са посебним нагласком на његову визију трансформације српске привреде која је довела до тријумфа Србије у Царинском рату и поставила темеље за победу српског оружја у Првом светском рату. Нарочита пажња посвећена је политичкој каријери К. Стојановића у домену његовог ангажмана у Народној радикалној странци (НРС) али и околностима које су довеле до тога да је напусти и прикључи се њеном највећем конкуренту Југословенској демократској странци. Околности које су преломиле К. Стојановића у правцу овако радикалног политичког заокрета имале су свој корен у његовом специфичном тумачењу политике владе тј. српске политичке и војне елите током ратних година. Стога ратни период представља једну од централних тема овог рада са посебним освртом на Стојановићеву непомирљиву критику корупције у редовима НРС и његов афирмативни став према политици и идеологији југословенства.

**КЉУЧНЕ РЕЧИ:** Коста Стојановић, економија, Аустро-Угарска, Царински рат, Народна радикална странка

Коста Стојановић рођен је 2. октобра 1867. године у Алексинцу. Завршио је нишку гимназију, а потом и Филозофски факултет у Београду 1889. године да би 1890. био изабран у звање асистента на катедри за физику на истом факултету. Поред физике, Стојановић се током студентског доба бавио и математиком и социологијом. Још тада

дошао је на идеју да путем математичких модела испитује и описује економске и друштвене појаве. Своје стручно усавршавање Стојановић је наставио у Паризу где је посећивао предавања из математике, физике, астрономије, економије, историје и филозофије. Почетком 1897. године одлази на универзитет у Лајпцигу где почиње израду своје докторске дисертације из математике, али из непознатих разлога, након свега три месеца, напушта Лајпциг и враћа се у Београд.<sup>1</sup>

По повратку у Србију Стојановић се укључује у политички живот као члан Народне радикалне странке (НРС) Николе Пашића и 1901. године бива изабран за народног посланика испред Нишког округа. Паралелно са политичком каријером, Стојановић наставља и свој научно-педагошки рад тако да 1903. године бива изабран за професора београдске Велике школе а 1905. године постаје редовни професор Београдског универзитета на катедри за механику. Нешто пре тога (1902), Стојановић објављује своју научну расправу *О извозу и увозу Србије – иишање ирейтирано новим методима математичким*<sup>2</sup> у којој је кроз математичко моделовање економије дао критички приказ трговинског уговора између Аустро-Угарске и Србије. У овом раду Стојановић је, кроз прецизну анализу података, дошао до закључка да је трговински уговор из 1881 г. нанео осетну штету развоју српске привреде (на сваки извезени динар Србија је, према Стојановићевим прорачунима, губила чак 22 динара) и у ширем контексту умногоме успорио процес стицања пуне политичке самосталности српске државе.<sup>3</sup> Према Стојановићу, захваљујући одредбама овог уговора Аустро-Угарска је контролисала 90 посто српског извоза и увоза.<sup>4</sup> Из тога произилази да су српски произвођачи и трговци у потпуности зависни од аустроугарског тржишта и да је стога Дунавска монархија у позицији да се наметне као ексклузивни снабдевач српског тржишта индустријским артиклима – од оружја до робе широке потрошње. На тај начин Аустро-Угарска гуши развој српске привреде тј. она се потискује у позицију извозника сировина по багателним ценама а

<sup>1</sup> Александар Петровић, *Коста Стојановић (1867–1921)*, Београд 2001, 71–73.

<sup>2</sup> Коста Стојановић, *О извозу и увозу Србије – иишање ирейтирано новим методима математичким*, Београд 1902.

<sup>3</sup> Александар Петровић, „Коста Стојановић“, *Срби 1903–1914: Историја идеја* (прир. Милош Ковић), Београд 2015, 615.

<sup>4</sup> Коста Стојановић, *Говори и расправе III*, Београд 1914, 51.

истовремено се онемогућава развој њене индустрије. Другим речима, суседна монархија ствара од Србије заосталу аграрну колонију, зависну, како економски тако и политички, од високоиндустријализоване метрополе. Поред маркирања бројних економских и политичких последица које овај трговински уговор имао на развој и самосталност српске државе, Стојановић је дошао и до открића да Аустро-Угарска поред тога што је главни увозник није и главни потрошач српске робе већ да више од половине купљених производа, као посредник, ставља у редистрибуцију са великом зарадом.<sup>5</sup> Своје неортодоксне идеје о пореклу основних принципа економске науке постављене у расправи *О извозу и увозу Србије – ишшање иреширано новим мейодома майе-мајичким* Стојановић је додатно проширио и елаборирао у својим делима *Основи теорије економских вредности*<sup>6</sup> и *Тумачење физичких и социјалних појава*.<sup>7</sup> У расправи *Основи теорије економских вредности* Стојановић је поставио тезу да људско друштво представља механизам који се развија у складу са законима природних наука. Његова основна идеја била је да социјалне промене подлежу емпиријским законима тј. да друштвене промене прате законе кретања енергије које је дефинисала физика. Настojeћи да поткрепи ову тезу, Стојановић је поставио низ аналогича између физичких и економских појава поистовећујући капитал са топлотом и продукцију и потрошњу са енергијом. Ову поставку Стојановић је додатно разрадио у делу *Тумачење физичких и социјалних појава*, у коме је, према речима Милутина Миланковића, остварио врхунац синтезе српске научне мисли спојивши математику, физику и термодинамику са економијом, социологијом и теоријом историје.<sup>8</sup> У складу са својом теоријом о друштву као механизму, Стојановић је одбијао да историјске токове тумачи кроз линеарно набрајање догађаја који су последица деловања истакнутих појединаца и њихове воље постављајући уместо тога физику (механику и термодинамику) као покретача друштвених токова. Према његовим запажањима, класична историографија и социологија способне су

<sup>5</sup> А. Петровић, „Коста Стојановић“, 615–616.

<sup>6</sup> Коста Стојановић, *Основи теорије економских вредности*, Београд 1910.

<sup>7</sup> Коста Стојановић, *Тумачење физичких и социјалних појава*, Алексинац 2021 (прво издање Београд 1910).

<sup>8</sup> Александар Петровић, „Велика мисао аналогича“ у: Коста Стојановић, *Тумачење физичких и социјалних појава*, Алексинац 2021, 3.

само да документују историјске догађаје али нису у стању да детектују енергије које их покрећу. Свет представља сплет енергија које се крећу и трансформишу, а ток и правац њиховог преображаја може се пратити искључиво успостављањем аналогича између друштвених и физичких појава. Стога, за стварање стабилног и просперитетног друштва нису потребне политичке страсти, већ строго научни приступ који ће довести до пуног разумевања процеса кружења енергија како би се пронашла тачка равнотеже и створило друштво неподивно поступцима појединаца којима руководи незнање.<sup>9</sup>

Управо у времену у коме је Стојановић поставио фундаменте свог неортодоксног тумачења основних принципа економске науке, односи са Дунавском монархијом дошли су у жижу интересовања српске политичке елите. Тихи конфликт између Србије и хабзбуршке круне који је тињао од времена аустроугарске окупације БиХ 1878. године распламсао се након свргавања Александра Обреновића у Мајском преврату 1903. године и доласка на власт проруски оријентисане Народне радикалне странке. Зазирући од утицаја Београда на српско и словенско становништво својих јужних провинција, Хабзбурзи су повели бруталну политику сузбијања српског етничког елемента у БиХ, Далмацији и јужној Угарској. У склопу те политике Аустро-Угарска је одлучила да 1905. године не продужи трговински уговор са Србијом, надајући се да ће то довести до економског колапса српске државе и њеног потпуног потчињавања интересима хабзбуршке круне.<sup>10</sup> Детаљно познавање српске привреде, историјата економских односа са Аустро-Угарском као и открића до којих је дошао у свом научном раду, препоручила су Стојановића да заузме позицију министра финансија у влади Николе Пашића 1906. године.

По доласку на функцију, Стојановић је повео енергичну политику еманципације српске привреде од Аустро-Угарске, у циљу остварења потпуне економске и политичке независности Србије од непријатељски настројеног суседа. Водећи се принципима које је поставио у *Тумачењу физичких и социјалних појава*, Стојановић је за основне циљеве свог деловања поставио појачање топлоте (капитала) и нивоа енергије (производња) српске привреде која ће на основу термодинамичких закона потиснути „хладнијег“ суседа. Настојећи да у скла-

<sup>9</sup> Исто, 15.

<sup>10</sup> Владимир Ђоровић, *Историја Срба III*, Београд 1989, 177–182.

ду са својим теоријским поставкама подигне енергетски ниво српске привреде, Стојановић је обезбедио кредит од пола милиона динара који је требало да послужи за истраживање алтернативних тржишта за српске производе. Резултати овог истраживања показали су да постоји велика потражња за српским аграрним производима на подручју Централне и Западне Европе као и у регијама Блиског Истока. Српска роба је већ дуже време заправо била присутна на овим тржиштима преко аустријских трговаца. Решен да елиминише аустријске посреднике, Стојановић је основао српске трговинске агенције у Цариграду, Лондону, Берлину, Марсеју, Анверсу, Александрији, Варни, Солуну, Напуљу и Малти.<sup>11</sup> Активношћу ових агенција управљала је Главна трговинска агентура основана у Београду, а њихов рад додатно је помагао и Трговински информациони биро. Да би стимулисала извоз на нова тржишта, српска влада је дала осигурања и гаранције и понудила одштету у случају губитака свим српским произвођачима и трговцима који су били спремни да се упусте у пословне подухвате широм Медитерана. Настојећи да на новим тржиштима српска роба наступи са што повољнијом ценом, Стојановић је склопио низ уговора са железничким и бродарским друштвима у Немачкој, Румунији и Османском царству.<sup>12</sup> Ниске тарифе превоза довеле су до тога да српска роба на нова тржишта изађе са изузетно атрактивном ценом тако да је њен пласман доживео изненадни успон. Током тзв. неуговорног стања са Аустро-Угарском удео суседне монархије у укупном српском извозу пао је са 90 на 14 посто док се његова вредност увећала са 52 на 93 милиона динара. Највећи део српског извоза сада је био упућен у правцу Немачке, Белгије, Италије, Османског царства, Египта, Француске и њених прекоморских колонија.<sup>13</sup>

И поред значајних успеха током прве године на министарској функцији, Стојановић је наставио са енергичним спровођењем иновативних мера путем којих је требало одговорити на бројне изазове пред које су нова тржишта поставила српску привреду. Један од највећих проблема представљала је сама природа српских производа. Наиме, поред житарица које је било лако складиштити и транспорто-

---

<sup>11</sup> Коста Стојановић, *Говори и расправе II*, Београд 1911, 90–114.

<sup>12</sup> *Истио*, 9–18, 196–207.

<sup>13</sup> Слободан Турлаков, „Животопис Косте Стојановића (1867–1921)“ у: Коста Стојановић, *Слом и васкрс Србије*, Београд 2012, 16–17.

вати, већи део српског извоза састојао се од лако кварљиве робе попут сезонског воћа и живе стоке (свиња и говеда) која је тешко подносила транспорт на удаљене дестинације.<sup>14</sup> Као одговор на овај изазов Стојановић је помогао рад Кланичког друштва које је уз државну помоћ иницирало отварање сталних сточних пијаца, специјализованих кланица и прерађивачких и конзерваторских погона у којима је месо прерађивано у трајне и полутрајне производе погодне за транспорт. Сличан подухват предузет је и у случају сезонског воћа – држава је помогла отварање погона у којима је воће прерађивано у пекмез, пулпу и сок и тако у новом облику пласирано на тржиште.<sup>15</sup> Овај Стојановићев потез означио је прелазак српске привреде из сировинске у индустријску фазу. Стварање лаке прерађивачке индустрије, поред тога што је додатно унапредило српски извоз, иницирало је развој путне и железничке мреже, електрификацију земље и отварање нових радних места. Поред наведених мера, Стојановић је покренуо оснивање нових новчаних завода и банака који би требало да кредитирају српску аграрну производњу и извоз. На овај начин српско банкарство је изашло из фазе лихварења и ушло у ново доба развоја у коме ће постати један од ослонаца растуће српске економије. Развојем српских банака потиснут је страни инвестициони капитал који је у претходној четвртини века извлачио већи део извозног профита ван граница Србије.<sup>16</sup> Након само две године Стојановићевог рада Србија се ослободила економских окова Прокрустове постеље – које јој је дуже од четврт века наметала Дунавска монархија. Научни методи и мере које су доношене на основу њих разбиле су давнашњи страх српске политичке елите да Србија не може опстати без трговинског уговора са Двојном монархијом. Резултати Стојановићевог рада доказали су супротно, да Србија, ослањајући се на сопствене снаге и сопствену памет, може не само опстати већ и напредовати до пуне економске и политичке еманципације.

Иако је након јула 1908. године, услед унутарстраначких трвења, Стојановић морао да поднесе оставку на место министра финансија, мере које је он предложио и имплементирао наставиле су да даље

<sup>14</sup> Коста Стојановић, *Економско стање Србије од окупиације Босне и Херцеговине до анексије од 1878 до 1908*, Београд 1909, 36–43, 75–76.

<sup>15</sup> К. Стојановић, *Говори и расправе II*, 215–218, 237–241.

<sup>16</sup> *Истио*, 207–209, 218–220.

унапређују српску привреду. Он се поново посвећује свом научном раду у коме се бавио могућностима даљег унапређења српске привреде. У делу *Економско стање Србије од окупиације Босне и Херцеговине до анексије, од 1878. до 1908.*<sup>17</sup> Стојановић је детаљно елаборирао историјат и ток економских односа Србије и Дунавске монархије и приказао њихову политичку позадину демаскирајући на тај начин спољнополитичке амбиције Беча. Према Стојановићу Аустро-Угарска је након губитка политичког утицаја у Италији и Немачкој изгубила и свој удео на апенинском и централноевропском тржишту. Да би надокнадила те губитке Дунавска монархија била је приморана да се окрене Балкану као једином преосталом подручју на коме је могуће остварити територијалну и економску експанзију. Српска држава индентификована је од стране Беча као највећа препрека остварењу тих планова и у складу са тим Двојна монархија повела је политику економског и политичког опкољавања Србије у нади да ће је приморати на стварање царинског савеза који ће резултовати ликвидацијом политичке самосталности Србије. У првој фази спровођења тог плана Дунавска монархија је окупирали Босну и Херцеговину чиме је пресекла процес српског уједињења и створила клин између Србије и Срба у Хрватској и Далмацији. У склопу овог корака Беч је, политиком изграђе путне и железничке мреже, пресекао традиционалне економске везе БиХ са Србијом и Далмацијом (по)везујући окупирану провинцију искључиво са централноевропским тржиштем.<sup>18</sup> У другој фази Двојна монархија је путем споразума са Османским царством и новоформираном бугарском државом опколила Србију и са јужне и источне стране. Формално, аустријски министар спољних послова гроф Андраши је као компензацију за анексију БиХ понудио Србији политичку подршку у ширењу у правцу југа. Међутим, у пракси Дунавска монархија настојала је да на сваки начин спречи експанзију Србије на овом подручју. Трупце Двојне монархије ушле су у новопазарски санџак онемогућивши тиме успостављање директне везе Србије са Црном Гором и Јадранским морем. Поред тога, хабзбуршка дипломатија је подстицала развој албанског националног покрета и стимулисала сукоб међу хришћанима у Македонији која је постала

<sup>17</sup> К. Стојановић, *Економско стање Србије од окупиације Босне и Херцеговине до анексије од 1878. до 1908.* Београд 1909.

<sup>18</sup> *Истио*, 7–10, 16.

бојно поље на коме су се сукобљавали српски, бугарски, грчки и албански парамилитарни одреди.<sup>19</sup> Према Стојановићу, круну успеха антисрпског деловања хабзбуршке дипломатије представљало је избијање српско-бугарског рата у коме је Србија доживела тежак пораз док је Бугарска као експонент аустријског утицаја територијално проширена. Као финални корак у политичкој и економској изолацији Србије, Двојна монархија је, не обазирући се на чињеницу да Србија избија на леву обалу Дунава, преузела пуну контролу над пролазом робе кроз Ђердапску клисуру, чиме је затворила једини преостали излаз Србије на европско и светско тржиште. Истовремено, Хабзбуршка монархија вршила је константан притисак на владајућу елиту Србије који је 1881. године резултовао склапањем тзв. Тајне конвенције чији је циљ био потпуно подређивање привредног развоја Србије економским и политичким интересима Двојне монархије. Према Стојановићу, и први (1881) и други (1893) трговачки уговор који је Србија склопила са Аустро-Угарском представљали су интегрални део Тајне конвенције (која је продужена 1889) и служили су трајној инхибицији економског развоја Србије. Стојановић је указивао да је страховит економски и политички притисак који је Хабзбуршка монархија извршила на Србију након истека трговинског уговора и Тајне конвенције 1905. године био усмерен у правцу приморавања српске владајуће елите да приступи царинском савезу са Аустро-Угарском који би довео до ликвидације српске економске и државне самосталности.<sup>20</sup> У закључку овог дела Стојановић је далековидо предвиђао да ће агресивна политика Хабзбуршке монархије неминовно довести до рата на Балкану. Он је упозоравао да се интереси Србије, која са српским елементом који живи у околним државама чини моћан блок од 10 милиона људи, не могу занемаривати и апеловао је на западноевропске силе да не дозволе да „средњевековне предрасуде тевтонског и аустријског племства“ угрозе европски мир.<sup>21</sup> Према Стојановићу, у случају да Двојна монархија успе да економски и политички сломије Србију, то ће представљати први корак у немачком освајању Балкана и први успех немачког империјализма у његовом *Drang nach Osten*.

<sup>19</sup> *Истѿо*, 8.

<sup>20</sup> *Истѿо*, 21–32, 76.

<sup>21</sup> *Истѿо*, 4–5.



Без обзира на претходна размимоилажења са Пашићем, као поуздан и стручан сарадник, Стојановић је током ратних година (август 1912 – август 1913) поново постављен на функцију министра привреде. У то време он је дошао до уверења да је за пуну еманципацију српске привреде неопходно додатно повезивати са страним тржиштима. Извоз житарица преко Дунава и Црног мора је добро функционисао али је трговина живом стоком преко Солуна, услед његове удаљености од западноевропских лука, представљала значајан изазов даљем расту српског извоза. Стога се Стојановић енергично залагао да се на сваки начин обезбеди лука на Јадранском мору као и железничка веза до ње које ће обезбедити максималну профитабилност и аутономију српског извоза.<sup>22</sup> Према Стојановићу само економски и политички самостална Србија може спремна дочекати велики европски рат чији се обриси назире. Узлет српске привреде 1906–1912. године омогућио је модернизацију српске војске која је у Балканским ратовима заједно са савезницима потиснула Османско царство из Европе. Улазак српских трупа на подручје Албаније отварао је перспективе да се Стојановићеве замисли о јадранској луци као главном економском чворишту нове Србије спроведу у дело. У више интервјуа у страним и домаћим листовима Стојановић је исказивао снажно противљење стварању албанске државе за које се залагала Аустро-Угарска. Према његовом закључку петовековна турска власт довела је до економске и популационе девастације КиМ, Македоније и јадранског приморја, тако да су некада најбогатије и најнапредније области Балкана претворене у „централноафричку пустињу без путева, железница, телеграфа и школа“. Стојановић је сматрао да Србија има историјску мисију да ове пределе економски и културно уздигне и поново их учини интегралним делом европске цивилизације.<sup>23</sup>

Избијање Првог светског рата спречило је српску владу да ову мисију спроведе у дело, а самог Стојановића довело је до оштрог политичког заокрета. Наиме, у августу 1913. године Стојановић је након осам месеци на функцији министра привреде дао оставку и иступио из владе. У својим мемоарима *Слом и васкрс Србије*<sup>24</sup> он је као разлог за оставку навео корупцију унутар владе. Према његовим запажањима

<sup>22</sup> Коста Стојановић, *Говори и расправе I*, Београд 1910, 39–61.

<sup>23</sup> К. Стојановић, *Говори и расправе III*, 43–60, 69–72, 143–146.

<sup>24</sup> К. Стојановић, *Слом и васкрс Србије*, Београд 2012.

ма неприкосновени вођа НРС Никола Пашић се након 1903. године окружио ласкавцима и аферашима и под њиховим утицајем искључио из странке „све што је племенито и умно“. Лидер НРС уплео се у приватне послове у експлоатацији шума и рудним концесијама у Македонији у којима је стекао велико лично богатство. То богатство Пашић је, према Стојановићевим тврдњама, користио да корумпира водеће људе НРС и посланике у скупштини који су заузврат, нарочито после успеха Србије у Балканским ратовима, почели да стварају фаму о Пашићу као непогрешивом поличару и једином аутентичном тумачу и заступнику интереса српског народа и државе. Ови Пашићеви поступци довели су до унутрашњих сукоба и појава фракција унутар НРС. Странком, унутар које је дошло до оштрог размимоилажења између старије и млађе генерације, владао је триумвират Пашић – Протић – Пачу који је искључењем кажњавао сваки облик критике вођства странке. У унутрашњим престројавањима Пашић се у неколико наврата нашао у мањини унутар сопствене партије и према Стојановићевој процени само су спољнополитички догађаји тј. Анексиона криза и Балкански ратови спречили распад НРС и нестанак Пашића са политичке сцене.<sup>25</sup> Смрт истакнутог радикалног првака и министра иностраних дела Милована Миловановића (1912. године) према Стојановићу означила је почетак краја НРС, суноврата спољне политике Србије и њеног војног слома до кога ће доћи 1915. године. Миловановић је био присталица ширег европског савеза, није се (попут Пашића) ослањао искључиво на Русију и био је главни креатор приближавања са Бугарском и Балканског савеза. Након његове смрти, Пашић се није снашао у односима са Бугарском а његово ослањање на Русију удаљило је Грчку и Румунију од Србије што је на ширем плану резултовало избијањем Другог балканског рата којим је Србија у Бугарској добила непомирљивог непријатеља. И поред победе на Брегалници, Пашићева влада није успела да увери европске силе да је Македонија српска земља што ће представљати значајну потешкоћу у предстојећим годинама.<sup>26</sup> Према Стојановићевој оцени након видовданског атентата у Сарајеву НРС није била свесна озбиљности ситуације о чему сведочи и чињеница да је управо тада расписала изборе и кренула у изборну кампању. Он је сматрао да се по избијању Пр-

<sup>25</sup> *Истио*, 85–97, 99–101.

<sup>26</sup> *Истио*, 13–15.

вог светског рата влада недопустиво пасивизирала препуштајући сву власт и одлуке Врховној команди. Једина област у којој је влада остала активна био је пропагандни рад у савезничким државама и међу српским и јужнословенским становништвом Дунавске монархије. Услед Пашићевог опортунизма и непознавања политичких прилика у Европи и Хабзбуршкој монархији и овај пропагандни рад владе био је, према оцени Стојановића, бремент лутањима и грешкама. Тако је Пашић најпре на почетку рата заступао концепт Велике Србије од Трста до Варне да би на послетку ипак пристао на југословенску концепцију.<sup>27</sup> Прва опција је својим мегаломанским карактером одбила је савезнике од Србије, а друга је (нарочито након склапања Лондонског уговора) направила од Италије непомирљивог противника будуће југословенске државе.<sup>28</sup> Може се запазити да је оштра критика коју је Стојановић упућивао према Пашићу и НРС у појединим моментима имала тон личног обрачуна. Тако је вођа НРС апострофиран као корупционаш, опортуниста, незналица, типичан балканац (код кога се природна бистрина изокренула у шеретлук) док су његови најближи сарадници Љубомир Јовановић, Стојан Протић и Лазар Пачу окарактерисани као безкарактерни послушници и интелектуални медиокритети.<sup>29</sup> Жестина и малициозност Стојановићеве критике упућују на то да је његов сукоб са поменутиим личностима имао много дубље корене од неслагања са дневнополитичким потезима појединаца о којима је говорио. Наиме, у свом делу *Тумачење физичких и социјалних појава*, Стојановић је поставио тезу да морал представља највишу равн друштвене енергије и да је сама структура космоса моралног карактера. У складу са тим деградација морала представља главни узрок пада друштвене енергија која у крајњој истанци резултира топлотном смрћу друштва. Према Стојановићу државник мора имати свест о механици кружења енергија и бити способан да надгледа и контролише овај процес како би створио стабилно и просперитетно друштво.<sup>30</sup> Опортунистичка политика Николе Пашића и НРС представљала је антипод Стојановићеве сцијентистичке концепције државника-научника.

<sup>27</sup> *Истио*, 18–20.

<sup>28</sup> *Истио*, 50–55.

<sup>29</sup> *Истио*, 85–90, 92–94, 97, 99–101.

<sup>30</sup> А. Петровић, „Велика мисао аналогија“, 7–10.

Према Стојановићевој оцени, поред владе, круцијалну одговорност за слом Србије 1915 г. имала је Врховна команда. На њено инсистирање, у оквиру опште мобилизације, беспотребно је регрутовано пола милиона небораца што је довело до потпуне блокаде и урушавања српске привреде. Приходи српске државе свели су се на пет милиона динара док су ратни трошкови износили чак четрдесет пет милиона динара месечно. Разлика између прихода и расхода финансирана је новим задужењима, поглавито из Француске, тако да је дуг Србије (која је из Балканских ратова имала већ милијарду динара дуга) наставио вртоглаво да расте. Према Стојановићевим тврдњама, клика старијих официра окупљена око војводе Радомира Путника користила је ратне набавке за велике шпекулације и крађу државног новца у којој је учествовао и врх НРС.<sup>31</sup> Слом српске војске у октобру 1915. године, према Стјановићевим закључцима, представљао је логичну последицу деструктивног рада владе и Врховне команде. Неспособност српске дипломатије да убеди савезнике да је Македонија српска земља, нерешени конфликт са Бугарском и корумпирана и неефикасна управа коју је НРС инсталирала у Јужној Србији<sup>32</sup> довели су до катастрофе у октобру 1915. године. Експлоатишући неодлучност српске врховне команде, бугарска војска је, освојивши Врање 10. октобра 1915. године, пресекла повлачење српској војсци на југ, а захваљујући незадовољству локалног становништва заузела је комплетну Македонију без икаквог отпора. Пад Вардарске долине у руке непријатеља приморао је српску војску и избеглице на одступање преко Албаније које је резултовало небројеним жртвама које су се, према Стојановићу, могле избећи.<sup>33</sup> Влада у општој конфузији није организовала повлачење чланова скупштине, тако да су посланици били препуштени сопственој судбини. Сам Стојановић успео је да избегне из Србије сместивши се најпре у Солун са још двадесет избеглих посланика. Ова група посланика прешла је касније у Рим где је под предводништвом Стојановића формирала Клуб посланика свих странака и упутила меморандум влади да сазове скупштину. Према Стојановићу, влада је зазирући од преузимања одговорности за војни слом Србије настојала да избегне сазивање скупштине бацајући сву кривицу за пораз и албанску гол-

<sup>31</sup> К. Стојановић, *Слом и васкрс Србије*, 105–108.

<sup>32</sup> *Истио*, 117–121.

<sup>33</sup> *Истио*, 36–50.

готу на Врховну команду. Незадовољство унутар војске Пашић је санирао сменом Радомира Путника и унапређењем свих незадовољних официра.<sup>34</sup> Након тога влада је допустила да се скупштина састане на Крфу 1916. године, али је у пракси наставила да игнорише њен рад доносећи све одлуке самовољно – на тајним седницама без поштовања протокола. Револтиран држањем владе, Стојановић се током ратних година истакао као главни покретач и помагач свих опозиционих снага унутар скупштине. Учествовао је у формирању посланичког Клуба независних радикала (1916) и Опозиционог блока (1918) политичких групација које су захтевале од владе да се утврди одговорност за пораз из 1915. године и страдања у Албанији, да се јасно дефинишу спољнополитички циљеви и да се организује помоћ за народ који је остао у окупираној Србији.<sup>35</sup> Стојановић је нарочито жучно критиковао несталност спољнополитичких концепција Николе Пашића и његов однос према југословенској идеји.<sup>36</sup> Пошто је прво удаљио од себе Италију подржавајући максималистичке територијалне аспирације Југословенског одбора, Пашић је 1918. године покварио односе са организацијом представника Југословена у Аустро-Угарској када су они затражили да одбор буде признат као самостални политички субјект док је вођа НРС намеравао да га задржи на нивоу помоћног органа српске владе. Овај сукоб изазвао је негативни одјек међу Савезницима (у британској штампи су се појавили чланци о српском империјализму и хегемонизму) и додатно је усложио сукобе унутар српске скупштине.<sup>37</sup> Према Стојановићевој процени, у овом преломном тренутку за судбину народа и државе, главна Пашићева брига била је да задржи апсолутну власт док су Велика Србија и Југославија за њега представљале питања од секундарног значаја којима се могло спекулисати према потреби тренутка.

Битно је напоменути да је, и поред оштре критике владе, Стојановић током рата, као Пашићев повереник, извршио неколико важних дипломатских мисија. Тако је као владин преставник у Риму 1915. године водио дипломатску акцију против Лондонског уговара. Касније, 1918. године поново је путовао у Рим са циљем да ублажи територи-

<sup>34</sup> *Истио*, 54–55, 124–130.

<sup>35</sup> *Истио*, 153–176.

<sup>36</sup> А. Петровић, „Коста Стојановић“, 619–620.

<sup>37</sup> К. Стојановић, *Слом и васкрс Србије*, 177–181.

јалне сукобе између Италије и Краљевине СХС. Његови дипломатски напори крунисани су склапањем Рапалског уговора којим су ограничене амбиције апенинског суседа на источној обали Јадрана. Као шеф економско-финансијске и саобраћајне секције делегације Краљевине СХС и члан међународне комисије за процену ратне штете на Версајској мировној конференцији, Стојановић је постигао значајан успех изборивши се да се Србији призна ратна одштета у вредности од 3,6 милијарди рајхсмарака. Његов рад у оквиру мировне конференције привукао је пажњу Миленка Веснића који га је у октобру 1919. године предложио за функцију министра пољопривреде и вода у другој влади Љубе Давидовића. Прихватајући ово постављење, Стојановић дефинитивно напушта НРС и прелази у чланство њеног највећег конкурента – новоформиране Југословенске демократске странке (ЈДС). Као члан ЈДС Стојановић у два наврата (мај – октобар 1920. и август 1920 – јануар 1921.) врши функцију министра финансија у владама Миленка Веснића. Поред политичког рада, Стојановић се ангажује и на универзитету где суделује у оснивању Пољопривредног факултета. Као министар водио је борбу са инфлацијом и (узалудно) се трудио да централизује контролу над финансијским институцијама али се упркос његовим напорима буџетска година завршила дефицитом од две милијарде динара који је саниран позајмицама из иностранства.<sup>38</sup> Револтиран оваквим решењем буџетске кризе, Стојановић је поднео оставку. Током свог ангажовања у првим послератним владама, он је дошао до закључка да постојеће странке не схватају суштину југословенске идеје и да су стога неспособне да детектују и бране интересе нове државе. Према његовом мишљењу, главна интегративна снага југословенске државе мора бити идеја моралне обнове те стога борба против корумпиране политичке елите представља неопходни предуслов за опстанак југословенске државне идеје.<sup>39</sup> Разочаран неодговорном финансијском политиком ЈДС Стојановић је по формирању нове владе Николе Пашића поново пришао НРС која му је поверила ресор финансија и поставила га на чело радне групе која је креирала Закон о ревизији имовине ратних профитера и скупштинске комисије која је истраживала корупционашке афере које су се одиграле током ратних година. Свега два дана по преузимању ове функције 4. јануара

<sup>38</sup> А. Петровић, „Коста Стојановић“, 619–621.

<sup>39</sup> А. Петровић, „Велика мисао аналогична“, 9–10.

1921. године, Стојановић је умро, после краће и изненадне болести. Према сведочењу његовог сина, смрт није била природна и налазила се у уској вези са Стојановићевим ангажовањем у комисији за истраживање корупције.<sup>40</sup>

Прекинут игром судбине или нечијом злом намером, живот Косте Стојановића оставио је неизбрисив траг у историји српске државности. Као научник и државник одиграо је кључну улогу у тријумфу Србије у Царинском рату и тако поставио економске темеље за тријумф српског оружја у Балканском и Првом светском рату. Његов приступ проблемима са којима се суочавао како у научном тако и у политичком раду био је по карактеру револуционаран, а по типу оригиналан. Основна идеја Стојановићевог научног, политичког и друштвеног рада била је да политичком ослобођењу мора претходити сазнајно ослобођење. Вођен уверењем да (са)знање води слободи, Стојановић је тражећи питања на изазове који су се постављали пред српским друштвом, био склон да одбаци како традиционалне тако и модерне и шаблоне размишљања формирајући на тај начин свој оригинални поглед на ствари који у српској науци и политици није пронашао достојног наследника. Насупрот модерним тенденцијама он није раздвајао науку од филозофије. Његов приступ био је трансценденталне природе тј. прво је филозофски разматрао проблем, а потом је за њега тражио научна решења. У проналажењу решења био је смео пресликавајући законе природних наука на друштвени поредак. У том процесу он је вратио појам аналогije у теорију сазнања одакле је исти био прогнан још у 17. веку. Дубоко уверење у исправност сопствених теорија – које је као државник доказао у пракси, доводило је Стојановића у оштре сукобе са савременицима који нису били кадри да сагледају дубину и ширину његових идеја, али су са друге стране били вољни да се користе њиховим резултатима. Владајућа елита српске и југословенске државе, обузета политичким страстима и жељом за стицањем материјалног богатства, остала је слепа за Стојановићеву визију света као сплета енергија којима управљају закони природних наука. Његово настојање да схвати и овлада процесом кружења енергија које би омогућило да се успостави стабилно и просперитетно друштво није нашло свог настављача како у научном тако и у политичком животу модерне Србије.

---

<sup>40</sup> С. Турлаков, *нав. дело*, 20.

Vasilije Dragosavljević

## KOSTA STOJANOVIĆ (1867-1921): BETWEEN SCIENCE AND POLITICS

This paper presents the actions of Kosta Stojanović (1867-1921) as a scientist, politician and economic thinker with a special emphasis on his vision of the transformation of the Serbian economy, which led to the triumph of Serbia in the Customs War and laid the foundations for the victory of Serbian weapons in the First World War. Special attention was paid to the political career of Stojanović in the domain of his engagement in the People's Radical Party, but also the circumstances that led to him leaving the same (party) and joining its biggest competitor, the Yugoslav Democratic Party. The circumstances that led K. Stojanović in the direction of such a radical political turn had their roots in his specific interpretation of government policy, i.e. Serbian political and military elites during the war years. Therefore, the war period is one of the central themes of this article, with a special focus on Stojanović's irreconcilable criticism of corruption in the ranks of the NRS and his affirmative attitude towards the politics and ideology of Yugoslavism.

### ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Петровић Александар, *Коста Стојановић (1867–1921)*, Београд 2001.  
*Срби 1903–1914: историја идеја* (приред. Милош Ковић), Београд 2015.  
Стојановић Коста, *Говори и расправе I*, Београд 1910.  
Стојановић Коста, *Говори и расправе II*, Београд 1911.  
Стојановић Коста, *Говори и расправе III*, Београд 1914.  
Стојановић Коста, *Економско стање Србије од окупације Босне и Херцеговине до анексије, од 1878 до 1908*, Београд 1909.  
Стојановић Коста, *Основи теорије економских вредности*, Београд 1910.  
Стојановић Коста, *Слом и васкрс Србије*, Београд 2012.  
Стојановић Коста, *Тумачење физичких и социјалних појава*, Алексинац 2021.  
Ђоровић Владимир, *Историја Срба III*, Београд 1989.